
UNOS CRNE GORE U RIZNICU EVROPSKE POLITIČKE KULTURE

Radovan Radonjić

This paper deals with the values Montenegro introduced into the heritage of European political culture.

The goal is to try to explain that Montenegro's orientation towards the European and Euro-Atlantic integration is not some conspiracy of the current government, but the imperative mandate of the historical mind of a relatively small social and state entity that is willing and capable to make both the continuation of its millennium long existence and the development of modern civilization in general, even more definite, certain and meaningful – enriching with its authentic genuineness some of the universal values of the human world and life.

„O Crnoj Gori i njenom narodu nadasve malo se zna, a i ono što se zna uglavnom je pogrešno“.

Kapetan H. Angel

Ova je priča, kako i njen naslov sugeriše, posvećena vrijednostima koje je Crna Gora unijela u riznicu evropske političke kulture.

Cilj priče je: doprinijeti, koliko se na ovaj način može, objašnjenju da okrenutost Crne Gore evropskim i evroatlantskim integracijama nije nikakva „zavjera“ aktuelne elite na vlasti, sračunata na to da se radi nekog njenog palijativnog interesa

nanese trajna šteta vlastitoj zemlji i međunarodnoj zajednici, već nalog istorijskog uma jednog relativno malog društvenog i državnog entiteta koji želi i može da – obogaćujući svojim autentičnim genuitetom poneke od univerzalnih vrijednosti čovjekovog svijeta i života – učini još izvjesnijim, sigurnijim i smislenijim kako nastavak svog milenijumskog trajanja, tako i kretanja savremene civilizacije uopšte.

Važnost tog saznanja, višestruka je.

Najprije, direktno je u funkciji smanjenja enormno naraslih političkih tenzija u zemlji, po osnovu podjele njenih građana na „istočne pravovjernike“ i „(pro)zapadne konvertite“.

Zatim, može da bude korisno za suzbijanje i dalje snažno pulsirajućeg stereotipa da Crna Gora, kao mala i „vazda“ od nekoga spolja zavisna zemlja, nema autentičnih kulturno–duhovnih i drugih vrijednosti, usljed čega svako insistiranje na nacionalnoj samosvijesti njenih građana, ili nezavisnosti njihove države, ukoliko nije puka iluzija, može biti opasni, avanturizam, praćen bezobzirnim okretanjem leđa „dobrotvorima“ i „tradicionalnim zaštitnicima“.

Dalje, bez tog saznanja, nerealna su očekivanja kako u pogledu eliminisanja neke vrste inferiornosti crnogorske strane u aktuelnom integracionom pregovaračkom procesu, izražene u olakim prihvatanjima svega što se od nje traži, tako i u pogledu odvikavanja druge strane da se Crnoj Gori obraća kao štitičniku kome su, osim teritorijalne sigurnosti, potrebni i izvjesni injektivi iz domena opšte kulture ponašanja i etičkih načela života.

Najazad, tek s tim saznanjem može doći do razvijanja potrebnog nivoa svijesti kod obiju strana u aktuelnom pregovaračkom procesu, da zajedništva entiteta sa dugom državnopravnom i kulturnoduhovnom tradicijom ne podnose lako sužavanja prostora za iskazivanje njihovih specifičnih interesa i potreba, odnosno autentičnih dinamizama u ostvarivanju ovih.

Pod unosom Crne Gore u riznicu evropske političke kulture podrazumijevaju se ideje i sadržaji na kojima je ova zemlja temeljila vlastito povijesno kretanje ka najvišim dostignućima u društvenoj i državnoj organizaciji i time činila bogatijim i raznovrsnijim opšte iskustvo „starog kontinenta“ u toj oblasti.

Hipoteza ove priče glasi: Crna Gora u svom društvenom i državnom razvitku ne samo da ni u jednom trenutku nije zaostajala za evropskim trendovima i dostignućima u društvenoj i državnoj organizaciji, već je ovima, u oba ta aspekta, bitno prednjačila – formom i sadržinom.

Za testiranje ove hipoteze biće koršćena iskustva i dometi Crne Gore u oblastima: *Narodno-suverenističkog zanosa, Libertetskog ponosa, Ratn(ičk)og uznosa, Jurističkog egalitarizma, Proizvodno-prometnog liberalizma; Samoupravljačkog racionalizma, Filozofsko-teorijske emancipacije, Ljevičarske orijentacije i Govorn(ičk)e komunikacije.*

Vremenski se priča odnosi na vandinastički dio crnogorskog povijesnog procesa, koji „pokriva“ oko 630 godina, ili dvije trećine njegovog ukupnog dosadašnjeg trajanja. Razlog za izostavljanje „dinastičkog perioda“ tog procesa iz ove priče, nalazi se u tome:

– da je crnogorska historiografija o domicilnim dinastijama odavno prezentirala sve, ili gotovo sve čime raspolaže, a smatra bitnim, dok se subjektima koji su, u vrijeme kada tih dinstija nije bilo, ne samo održavali društvenu i državnu armaturu svoje zemlje, nego ovu i dizali iz ruševina u kojima su je dinastije redovno ostavljale – uglavnom i dalje ne bavi;

– da „četiri“ domicilne dinastije, iz kojih potiču čak tri od ukupno četiri dosadašnja crnogorska svetitelja, u principu, nije-su bile bitno durugačije od „vladajućih kuća“ u ostalim evropskim državama, niti su – izuzme li se Crnojevića štamparija – nešto više od njih učinile za svoju zemlju, ili dale neki opšti pečat vremenu u kome su postojale;

– da se crnogorski nacionalni i državni identitet i integritet, sa svim vrijednostima koje ga karakterišu, kudikamo više formirao pod uticajem drugih činilaca nego saobrazno intencijama i učincima dinastija;¹

– da se budućnost Crne Gore, determinisana njenim snažno naraslim unutrašnjim potrebama, odnosno veoma promijenjenim širim ambijentalnim okolnostima, najvećim dijelom, objektivno i subjektivno, nalazi s druge strane do sada (s)poznatih dinastičkih anticipacija i racionalizacija, odnosno propozicija i akvizicija.

*

Generalno, veći dio vrijednosti u kojima je u ovoj priči riječ, niti je nastao na tlu Crne Gore, niti je prvi put u njoj teorijski promovisan i istorijski testiran. Svako od njih, međutim, Crna Gora je na svoj način utisnula biljeg, bez kojeg bi im i ontička struktura i kulturno-duhovna arhitektura bile znatno uže i krhkije.

Iskazane u formi nešto proširenijih teza, te vrijednosti se u crnogorskoj povijesnoj zbilji konkretno ogledaju u sljedećem:

Narodno–suverenistički zanos

Crna Gora je, kao društvena zajednica, vlastiti istorijski razvoj (za)počela u dijelu Evrope sa najvišim dometima civilizacije prvog milenijuma nove ere. Crnogorska država, pak, nastala je

¹ Kao paradigmatična u tom pogledu može poslužiti Đilasova ocjena o faktorima koji su determinisali, na primjer, Njegoševo psihološko-etičko i društveno-političko biće. Đilas, naime, smatra da je Njegoš dobio: „osjećajnost od oca, um od majke, volju od bratstva, slobodu u Katunskoj nahiji, a borbu protiv zla od Crne Gore“ (Milovan Đilas, *Njegoš – pjesnik, vladar, vladika*, Beograd – Ljubljana, 1988, str. 38).

kao nezavisna republika, koja se od rimske, na primjer, razlikovala po tome što „njen narodni zbor glasanjem bira vladara“. ² Građani Crne Gore su, dakle, svoj *omnes populi congregates* imali više od vijek i po prije Britanaca, koji su svog nosioca krune tek *Magnom chartom libertatum* obavezali da poštuje odluke Velikog savjeta kraljevstva. ³

Crnogoski zbor je, kao izraz narodnog suvereniteta, u vrijeme Vojislavljevića –kako zbog sve većeg rivalstva njihovih dinasta u borbi za čelnu poziciju u zemlji, tako i zbog stalnog nastojanja pojedinih njihovih moćnih susjeda da u „direktnim kontaktima“ sa djelovima domicilne vlastele lakše i brže ostvare svoje interese u njoj, ili, povodom nje – izgubio neke svoje prerogative. Već u doba Bodinovog sina Radoslava, uzmak Zbora pred dejstvom tako nastalih dinastičkih struja, proizveo je, pored ostalog, raspolučenje ne samo njene vlastele, nego i svekolikog populusa „do stepena lake manipulacije“. ⁴ Jedan od subjekata koji su tome znatno doprinijeli bila je i, kako je pop Dukljanin naziva, „od davnina zla“, i neprijateljska, „raška stranka“, koja je „dovela na vlast u Zeti i Travuniji Desu, sina ili brata raškog župana Uroša II“. ⁵ Ipak, Crnogorski narodni zbor je preživo i to i 172 godine nemanjičke okupacije zemlje, i sva iskušenja sa kojima se suočavao u vrijeme Balšića i Crnojevića. Na takav zaključak, uostalom, sasvim jasno ukazuju riječi zahvalnosti koje Đurđe Crnojević, 1498. godine, prilikom odluke da napusti

² Vitni Voren, *Crna Gora – zločin Mirovne konferencije*, KPZ, Podgorica, 2000, str. 64.

³ *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*, Priredio Milan Vešović, Beograd, 1998, str. 315–322.

⁴ Đorđe Borozan, Živko Andrijašević, *Crnogorske dinastije*, Ministarstvo kulture Crne Gore, Cetinje, 2015, str. 102.

⁵ Nikola Racković, *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske duhovne baštine, Podgorica, 2009, str. 408.

Crnu Goru, upućuje „ljubeznim plemićima i vazda hrabrom narodu“, za „vjernost i usrdije“ koje su njegovim precima i njemu „u svakom slučaju sa svojom hrabrošću i junačkim djelom pokazivali, i slobodu svoju i svojega otačastva viteški branili“⁶ Već od 1500. godine, kada na Cetinju odlučuje da se Crna Gora „u tursko-mletačkom ratu, koji traje, stavi na stranu svog hrišćanskog susjeda“,⁷ Crnogorski narodni zbor opet ima sve prerogative nosioca, u Bodenovom smislu shvaćene, suverene vlasti. To znači da narod, rusovskij rečeno, „skupljen na zboru“, donosi zakone, bira najviše državne organe i objavljuje rat.⁸ Takve njegove kompetencije, potvrđuju odluke koje donosi o: formiranju suda u zemlji „od šesnaest glavara“ (1713); neprihvatanju zahtjeva izaslanika skadarskog paše (1717); pružanju otpora vojsci bosanskog vezira, koji je krenuo na Crnu Goru (1756); izboru Šćepana Malog za gospodara Crne Gore (1767); davanju diplome kojom se guvernaduru Jovanu Radonjiću, potvrđuje izbor na tu funkciju, s nasljednim pravom njegove porodice na nju (1770); zajedničkom otporu Mahmut-paši i pružanju pomoći Bjelopavlićima i Piperima (1796); odbijanju zahtjeva „pokroviteljice“ Rusije da se Petar I Petrović-Njegoš smijeni sa funkcije čelnika Cetinjske mitropolije (1804) i mnoge druge.

Za razliku od Britanije, koja narodno predstavništvo sa sličnim ingerencijama ima tek po završetku Slavne revolucije (1689), kada je njen kraljevski par, Viljem III i Marija Stjuart, kako Dejvid Hjum tvrdi, prvi i jedini put doveden na prijesto isključivo „voljom parlamenta“,⁹ Crnogorski narodni zbor će

⁶ *Povjesnica crnogorska*, Priredio Marijan Mašo Miljić, UNIREKS, Podgorica, 1997, str. 52.

⁷ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje, 1989, tom II, str. 17.

⁸ *Država i Politika*, Beograd, 1961, knj. I, str. 39.

⁹ Više o tome: Radovan Radonjić, *Političke doktrine*, Obod, Cetinje, 2010, str. 360–365.

svoje prerogative zadržati sve do početka četrdesetih godina XIX vijeka, tj. do vremena kada je u njoj princip narodne suverenosti supstituisan idejom „gospodara“ sa svojstvima istočnog despota, o čijoj sudbini, kao i sudbini njegove zemlje, odlučuje eksterni autoritet.¹⁰ Ta promjena, mada „djelatna“ više decenija, neće se pokazati ni srećnom, ni održivom. U njoj se, uostalom, nalaze neki od glavnih uzroka kako porasta političkih tenzija u zemlji, sa ishodom kakav je bio onaj 1918. godine, tako, u krajnjoj liniji, i prilično dramatičnog razlaza s „hajjajinom“ 1948. godine.

Treba li, onda, da čudi što, i nakon „antibirokratskog“ odricanja Crne Gore od sistema socijalističkog samoupravljanja, u njenom Ustavu, usvojenom nakon sticanja nezavisnost, piše: „Nosilac suverenosti je građanin“.¹¹

Libertetski ponos

Za razliku od starih Rimljana koji su govorili da je domovina tamo gdje je dobro, pri čemu nijesu precizno definisali što pod dobrom podrazumijevaju, Crnogorci smatraju da im je domovina tamo gdje je sloboda, pri čemu pod slobodom podrazumijevaju ličnu i porodičnu nepotčinjenost drugima, odnosno svoje države stranoj.

Fridrih Engels je prvi svjetski poznati autor, koji eksplicitno ukazuje na tu osobenost Crnogoraca. Mada, skupa sa ostalim

¹⁰ Mitropolit Petar II Petrović–Njegoš, tvrdi Milovan Đilas, „neće sazvati ni jednu glavarsku skupštinu“ (Milovan Đilas, *Op. cit.*, str. 21). Ne osporavajući Đilasovu tvrdnju, istoričar Živko Andrijašević, pak, kaže da Njegoš od 1835. godine saziva narodnu skupštinu na Cetinju svakog 8. septembra, povodom rođendana mitropolita Petra I (betaifikovanog 1834. godine), da bi „podstakao kulturni odnos prema novom svecu“ (Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović-Njegoš*, Cetinje, 2015, str. 156).

¹¹ *Ustav Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 11.

„klasicima marksizma“, veoma sklon stereotipu o balkanskoj zaostalosti, nastalog „univerzalizacijom“ Herodotove slike o Tračanima, Engels, u pismu Eduardu Bernštajnu od 22–25. februara 1882. godine, za Crnogorce – koje, inače, kao i sve njihove najbliže „komšije“, doživljava kao „anahronizam usred Evrope“ – kaže: „Crnogorci i njihovi prijatelji, primitivni narodi u Krivošijama i Hercegovini, branit će svoju 'nezavisnost' protiv Beograda i svake druge centralne vlade, bila ona srpska ili ne, isto kao što su to činili protiv Turaka i Asustrijanaca. Ta nezavisnost sastoji se u tome što oni, da bi dokazali svoju mržnju prema ugnjetaćima, svojim vlastitim 'potlačenim' srpskim zemljacima krađu stoku i sve vrijedne pokretne stvari, kao što to rade već 1.000 godina, a onaj ko napada to njihovo pravo pljačkanja, napada njihovu nezavisnost“.¹²

Više od šest decenija prije Engelsa, sličan nalaz o crnogorskom odnosu prema slobodi, samo sa nešto drugačijim obrazloženjem, nudi i Napoleonov oficir Viala de Somijer, koji je početkom XIX vijeka boravio u Crnoj Gori. Ovaj autor, upoređujući zemlju-domaćina sa antičkim svijetom, dolazi do zaključka da Crnogorci, prepušteni zaboravu i nemilosti, „ne samo da ne poznaju svjetsku, već ni svoju sopstvenu istoriju“. Kao susjedi s Makedoncima, oni „ponekad govore o Aleksandru, ali im nije poznata istorija ovog slavnog vojskovođe“. Nijedan Crnogorac „ne zna gdje se nalazi Sveta Gora, niti mjesto gdje je čuveni Pompej doživio da njegovu slavu pomrače Cezarovi lovorovi vijenci“. Njihovi „neobrazovani kaluđeri“, koji ih podučavaju, „nijesu čuli za Tukidida i Herodota korifeja istorije“. Crnogorcima je jednako nepoznat i „blistavi Periklov vijek, koji još zauzima značajno mjesto u svijetu, uprkos Kleonovom bijesu i manevrima neprijatelja Atine“. Čak ni „podvizi Miltijada i Temistokla na njih ne

¹² K. Marks – F. Engels, *Dela*, Beograd, 1979, tom 42, str. 241.

ostavljaju nikakav utisak“. Konačno, ne znaju Crnogorci ni „za Aristidovu hrabrost kao ni za mnoge druge scene besmrtnih pobjeda“. ¹³ Ipak: „Crnogorci nijesu zbacili turski jaram pričama i razmišljanjima. Kad se pomene otadžbina, ta svetinja za svakog časnog čovjeka, oni osjećaju samo jedno: da je brane od svakoga. Imaju tada samo jedno zborna mjesto: neprijatelj. I samo jedan cilj: otadžbina. Ta riječ se kod njih ne izgovara naprasno. Za njih nema sredine. Pobijediti ili umrijeti za domovinu. Iz takvog osjećanja oni crpu onu silnu snagu koja rađa junačka djela. To je sveti izvor iz kojega će, prije ili kasnije, svi narodi crpsti snagu da razotkriju prevare despota.“¹⁴

Holandski putopisac, Henrik van der Mandere, pak, pokušavajući da napravi neku vrstu sinteze crnogorskog junaštva i rodoljublja, 1913. godine, piše: „Crnogorci čine, a to su veoma jasno pokazali tokom rata sa Turskom, tako poseban narod kakav se ne može sresti nigdje drugdje, pogotovo ne u našem dijelu svijeta. Kol ih u svojim zapisima poredi sa narodima iz Homerovih spjevova; sve vrline i sve mane tih naroda pronašao je kod Crnogoraca. Zaista, ima nečega od biblijske jednostavnosti u ovom narodu: ima tu najoriginalnije poetičnosti, ali samim tim i nepojmljivo originalnih ideja ljudskosti, časti i kulture“. Zbog svega toga, rezolutan je ovaj autor: „Crnogorci se ne smiju porediti sa prosječnim Evropljanima.“¹⁵

Vjerovatno bi se u ovim kazivanjima, osim Engelsove „nediplomatičnosti“ – izazvane kako nemanjem neposrednog uvida u konkretne crnogorske unutrašnje prilike, tako i

¹³ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Izdavački centar, Cetinje, 1994, str. 257–258.

¹⁴ *Isto*, str. 266–267.

¹⁵ *Crna Gora, Biografski zapisi III, U ogledalu drugih*, Priredio Niko Martinović, Obod, Cetinje, 2005, str. 114.

nezadovoljstvom činjenicom da je oficijelna Crna Gore bila oslonac ruske politike u Evropi – moglo primijetiti i poneko pretjerivanje drugih autora u isticanju crnogorskog slabodoljublja i rodoljublja. Međutim, teško da im se može poreći da sva impliciraju postojanje dosta bliske povezanosti crnogorskog pogleda na svijet i život sa znamenitom Senekinom filozofemom da se može robovati i pohoti, i pohlepi, i častoljublju, i koječemu drugom, ali da je sramno samo ono ropstvo u koje se ulazi dobrovoljno.

Ratn(ičk)i uznos

Crnogorska ratnička tradicija faktički počinje s njenim nastankom kao nezavisne države, budući da je taj čin direktno povezan s pobjedama Stefana Vojislava u bitkama sa moćnom vizantijskom vojskom, kod Vira 1040. i Tuđemila 1042. godine.

U nebrojenim ratnim sukobim, koje je Crna Gora imala tokom svog dosadašnjeg postojanja, bilo je i nepotrebnih, i pogrešno vođenih i izgubljenih. Ali, nije bilo onih u koje se pošlo od pukog zora ili na silu.

Crnogorci, čak i u vrijeme gotovo tri i po vijeka dugog međudinastičkog „praznog hoda“ – kada njihove države, po učenjima dijela i danas aktuelne domicilne historiografije, „nije bilo“ – ratuju u bitkama 1505, 1510, 1513, 1519, 1520. godine, Kiparskoj vojni 1570–1573. godine, u Lješkopolju 1604. i Kosovom Lugu 1613. godine, kao saveznici Mlečana u Kandijskom ratu (1645–1669) i Morejskom ratu (1684–1699).¹⁶

¹⁶ Neki istoričari nalaze da je „za četiri stoljeća života klasične Crne Gore“ na njenim vojištima vođeno „preko četiri stotine bitaka, bojeva i ratova, ne računajući danonoćno četovanje i čarke“ (Momir M. Marković, *Crnogorski rat*, M. Marković i prijatelji, Podgorica, 2006, str. 6).

Ta se „vandinastička tradicija“ Crnogoraca nastavlja i u kasnijim vjekovima. Među mnogobrojnim primjerima u tom pogledu, posebne pažnje su vrijedni oni koji govore:

– da tokom Krivošijjskog ustanka (1874), domicilni seljaci-ratnici pokazuju ne samo visoku uvježbanost u svim oblicima pješadijske borbe u planini, za koje je vojna nauka tog doba znala, nego i nekoliko oblika koje su vojni stratezi i teoretičari prvi put tu mogli da vide;¹⁷

– da se o odnosu crnogorskih iseljenika prema svojoj domovini u vrijeme njezinih ratovanja srijeću kazivanja, poput onih koja su se mogla pročitati u beogradskoj „Politici“ od 18. novembra 1912. godine, čiji sadržaj glasi: „Od objave rata Turskoj, Crnogorci koji se nalaze u Americi, krenuli su svi u otadžbinu. Do sada je već stiglo doma preko 6.000 Crnogoraca, a krenulo je još blizu pet hiljada“;¹⁸

– da Crnogorci, nešto kasnije, svoju „plavu grobnicu“ ne nalaze pri pokušajima da odu iz zemlje da bi sačuvali glave, već vraćajući joj se iz preookeanskih djelova svijeta, kao dobrovoljci, da bi je branili od pohodnika na njenu čast i slobodu;¹⁹

– da se Crnogorci 1918. godine ne mire s potčinjenošću i bespravljem nametnutim im bajonetima srpske vojske, potpomognute „savezničkim“ armijama, niti pognute glave čekaju da im drugi donesu slobodu, već – postupajući po nalogima svojeg ratničkog duha – Božićnim ustankom pokušavaju da speru ljagu

¹⁷ *Rad Skupštine Crne Gore 1945–1950. godine*, Priredili Čedomir Perović i Nevenka Ilić, Skupština SR Crne Gore, Titograd, 1986, str. 230.

¹⁸ *Vijek sjećanja*, Matica crnogorska/Uprava za dijasporu/Udruženja Crnogoraca Amerike i Kanade, Podgorica, 2016, str. 20.

¹⁹ Tako se, na primjer, 24. decembra 1915. godine na ulazu u albansku luku Medova, usljed nailaska njihovog broda na minu, utopilo 336 crnogorskih dobrovoljaca, koji su iz Amerike pošli da pomognu svojoj zemlji u ratu (*Isto*, str. 143).

i svoju otadžbinu brane ne samo svim raspoloživim političkim sredstvima i diplomatskim umijećem, nego i vlastitim glavama;

– da čak ni u vrijeme stroge zabrane privatnog posjedovanja bilo kakvog oružja, kakva je bila ona u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugog svjetskog rata, Crnogorci nijesu bili, kako se to uobičajeno kaže, „praznih šaka“, već su i taj događaj dočekali primjerno spremni, o čemu uostalom govore podaci da su u proljeće 1941. godine ilegalno imali na raspolaganju znatnu količinu eksploziva, vojnih uniformi i sanitetskoga materijala, kao i više od 12.000 pušaka, oko 30 mitraljeza, oko 135 puškomitraljeza, 1 poljsku haubicu, 1 pješadijski top, 1 teški bacač, oko 52 sanduka bombi i više od 3 milona metaka;²⁰

– da Crnogorci, zahvaljujući Trinaestojulskom ustanku 1941. godine – čiji je cilj bio ne samo protjerivanje okupatora, već i oslobađanje čovjeka od svega što ga čini ekonomski, socijalno, nacionalno, politički, vjerski, kulturno i na bilo koji drugi način obespravljanim i poniženim²¹ – svoje učešće u Drugom svjetskom ratu započnu i završavaju efektima koji su njihovu zemlju učinili dovoljno moćnom da, u *tet-a-tet* suočavanju sa fašizmom, od čije sile su drhtale i Evropa i svijet, pokaže ko je zapravo velik, kako se to postaje i ostaje, te kome se u tom pogledu duguje prva počast i najviše priznanje.

Griješi li, onda, Viala de Somijer kad konstauje da Crnogorci „iznad svega ljubomorno čuvaju svoju nezavisnost“?²²

²⁰ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, Vojno delo, Beograd, 1961, knj. I, str. 36.

²¹ Etička i politička ideja na kojoj se temeljio trinaestojulski ratni i politički logos, kako je interpretira „Omladinski pokret“ od 15. decembra 1941. godine, bila je: crnogorski narod vodi borbu „protivu fašističkih okupatora i domaćih izdajnika – za svoju slobodu, za svoju nezavisnost, za svoju kulturu“ (*Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore*, Titograd, 1960, knj. III, str. 7).

²² Viala de Somijer, *Op. cit.*, str. 165.

Je li, možda, u zabludi Vitni Voren kad decidno tvrdi da „Crna Gora ne može biti osvojena“,²³ jer će „nastaviti da se bori dok ne izbori svoj povratak, pa makar to trajalo i čitav vijek“?²⁴

Najzad, treba li, i koga može, da iznenadi:

– što lord Tenison u sonetu *Montenegro*, objavljom u maju 1877. godine, između ostalog, pjeva: „Uzdigli se do visina đe no klikću orli carski, / Svoju vjeru sačuvali i slobode sunce vrelo, / Danju–noću na nogama, hrabro stoji pleme cijelo / sa rukama na oružju, protiv hordi agarjanskih“;²⁵

– što Vitni Voren konstatuje da je Crna Gora, mada se na karti „ne čini većom od iglenog vrha“, taj ko „nadzire kapiju kroz koju je Istok pokušao da uđe u Evropu“, i tako daje krupan doprinos nastojanjima ove da se „sačuva od potpune dominacije Orijenta“;²⁶

– što Žan Pol Sartr, crnogorcki Trinaestojulski ustanak smatra najfrapantnijim i najveličanstvenijim događajem svekolike evropske revolucionarne istorije XX vijeka;²⁷

– što britanski premijer, Winston Čerčil, uz komentar da niko sa sigurnošću ne može reći koliku su korist imali saveznici odgađanjem najvažnijih njemačkih operacija na Sovjetski Savez „pet sedmica“, koliko je trajala njihova zauzetost gašenjem ratnog požara na Balkanu, izazvanog upravo scrnogorskom trinaestojulskom iskrom, konstatuje da se može „s razlogom pretpostavljati da je zbog toga Moskva bila spasena“.²⁸

²³ Vitni Voren, *Op. cit.*, str.67.

²⁴ *Isto.*

²⁵ Dr Radoslav Rotković, *Crna Gora i Dušanovo carstvo*, Grafos, Cetinje, 1997, na omotu korica.

²⁶ Vitni Voren, *Op. cit.*, str. 65.

²⁷ Milija Stanišić, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2005, str. 88.

²⁸ W. Churchill, *The Second World War*, London, 1955, tom III, str. 316.

– što Crna Gora, ne samo zbog svojeg geostrateškog položaja, predstavlja izuzetno poželjnog partnera za bilo koju vojnu alijansu u ovom dijelu svijeta?

Juristički egalitarizam

„Privrženost svojoj otadžbini, ljubav prema slobodi, istrajnost i upornost, smjelost do drskosti, koja čak nije lišena izvjesnog humora, hrabrost do suludosti, ali i spremnost da se potčini vođstvu i slijede zapovijesti, strogo poštovanje običaja i reda u kući i porodici, trezvenost i odmjerenost – kaže njemački književnik Sigfrid Kaper – to su bitne osobine Crnogoraca koje im niko do sada nije osporio“.²⁹ I razloži što, u svakodnevnom životu, kao i u vršenju oficijelnih društvenih i državnih poslova, u principu veoma drže do ciceronovskog pravila *Sub lege libertas*, odnosno do utemeljenja vlastite individualne i kolektivne egzistencije na ulpijanovskoj formuli *Honeste vivere, alterum non leadere, suum cuique tribuere*.³⁰

Da viteški nagon i ratnički zagon u Crnoj Gori nikada nije bio odvojen od težnji za svestranom emancipacijom, u kojoj je zahtjev za pravima i slobodama ljudi utemeljenim na zakonu bio na gornjoj granici propusne moći evropske civilizacije, uvjerljivo ilustruju:

– presuda Balše III, kao vrhovnog sudije u zemlji, od 20. decembra 1413. godine, izrečena povodom odluke o dodjeli zemljišta manastiru Praskvica;³¹

²⁹ *Isto*, str. 86.

³⁰ „Pošteno živjeti, drugoga ne vrijeđati, svakome svoje dati“ (Radovan Radonjić, *Političke doktrine*, str. 86).

³¹ Presudom se utvrđuje obaveza eventualnog prekršioca pomenute odluke, da pored „kastiga koji će ga stići od gospoda Boga“, bude prisiljen „platiti kaznu gradskom vijeću trista perpera“ (Božidar Šekularac, *Dukljansko zetske povelje*, Istorijski institut SR, Titograd, 1987, str. 153-154)

– crnogorsko običajno pravo, koje se, kako kaže dr Niko S. Martinović, odnosi na sve aspekte čovjekovog svijeta i života i izraz je težnji „da se norme pretvore u dužnosti, da se pravni, državni poredak pretvori u moralnu zajednicu u kojoj će ljudska svijest i etika biti jedini regulator društvenih odnosa“;³²

– razvijena svijest – demonstrirana prije građanskih revolucija u Americi i Evropi – da novo vrijeme donosi nove potrebe za vladavinom u kojoj „narod zna svoje dužnosti i prava koja mu pripadaju zakonom“, radi čega svi zakoni treba da budu „prosti, jasni i razumljivi, s malo članova i po suštini stvari odgovarajući, jer koliko narod bude znao što mu je dužnost i što su mu prava, toliko će biti siguran u svoju bezbjednost“.³³

Spremnost Crnogoraca da istraju na tom putu, kako bi se, ne samo u snovima već i u stvarnom životu, uključili u dominantni evropski trend društvenog kretanja, najavljena je, eksplicitno i uvjerljivo, već u *Nacrtu ugovora (konvencije) o pokroviteljstvu Austrije nad Crnom Gorom*, od maja 1779. godine, čija je glavna ideja sasvim korespondentna sa Hegelovom tezom o državi kao najvišem stepenu ostvarenja slobode, odnosno konačnoj samosvrsti „u kojoj sloboda dolazi do svog najvišeg prava“.³⁴ U tom dokumentu se, naime, kaže da „u ovom prosvijećenom vijeku“ sloboda jednog naroda znači više od njegovog pukog

³² *Evandjelje po narodu*, Izbor i predgovor dr Niko S. Martinović, Titograd, 1969, str. 7–8. Na tim i tako konsteliranim psihološko–etičkim premisama uređeni pravni poredak sadrži unaprijed utvrđene odrednice: vremena kada nešto treba činiti, postupka (ponašanja) u tom procesu, te principa i vrijednosti koje pri tome treba (is)poštovati. To je razlog, veli N. S. Martinović, što je svaki Crnogorac znao „cjelokupno imovinsko, krivično i međunarodno pravo“ (*Isto*, str. 307).

³³ *Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori*, Preveo i priredio Božidar Šekularac, CID, Podgorica, 1988, str. 139.

³⁴ *Država i politika*, knj. I, str. 251.

nepotpadanja pod vlast neke strane države, tj. da podrazumijeva i to da narod ima mudro zakonodavstvo „koje reguliše građanske i pravne radnje“ i takvu vojnu disciplinu „kojom bi mogao ne samo odbijati neprijatelje nego još biti od koristi svojim prijateljima i saveznicima“.³⁵

Ovaj, i ovako skrupulozan, odnos Crnogoraca prema principu vladavine prava – kojega domicilna historiografija, omeđena prokrustovskim gabaritima manastirskih i inih reminiscencija druge polovine XVIII i prve polovine XIX stoljeća, i dalje „ne poznaje“ – posljedica je činjenice da narod u Crnoj Gori, kako primjećuje P. A. Rovinski, poslije pada zetske države, „uspostavlja posebni sistem, pod čijim se uticajem snažno izmijenio i način života tog naroda“.³⁶ Posljedica te promjene nije pretvaranje Crne Gore u zbjeg nesrećnika kojima nema spasa, na čiju se svijest može uticati samo kletvom i molitvom, i koji se „bez sablje i konopca ne mogu nagnati na dobar put“³⁷ – kako ih kotorskom providuru opisuje njihov „sveti vladika“ s oreolom „državotvorca“ – već stvaranje društvenog sistema u kome je građanin *sui juris*, sa precizno utvrđenim kolektivnim i ličnim pravima, tako da niko u njemu nije mogao biti manje ili više odgovoran, niti je neko mogao biti prvi, a neko posljednji.

Ima li, stoga, ičega neobičnog u tome:

– što se u *Zakoniku opšćem crnogorskom i brdskom*, iz 1798. godine nalaze odredbe po kojima „ni jedan narod ne može biti čestit i srećan, u kojemu zakonitoga suda i dobrog praviteljstva nema“ i „svaki Crnogorac i Brđanin jeste jednak pred zakonom“;³⁸

³⁵ *Crnogorski zakonici 1796-1916*, Priredili Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1998, knj. I, str. 293.

³⁶ Pavel Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, str. 445.

³⁷ Đoko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Narodna knjiga, Beograd, 1981, str. 446.

³⁸ *Crnogorski zakonici 1796-1916*, knj. I, str. 15.

– što Valtazar Bogišić svojim *Opštem imovinskim zakonikom za Knjaževinu Crnu Goru* ne samo otkriva svijetu fascinantnu političku i pravnu kulturu, za koju do tada nije ni slutio da postoji, nego i „primorava“ velike pravne sisteme, poput, na primjer, onih u Japanu, Indiji, Njemačkoj ili Francuskoj, da po uzoru na njih ponešto promijene i učine boljim u svojim građanskim zakonicima;

– što Karl Nojmajer, u svom poznatom *Uvodu u velike pravne sisteme savremenosti* (1987), piše da Crnogorci jedini u Slovena imaju svoje, autentično, pravo (budući da Rusi koriste njemačko, Poljaci francusko, Srbi asutrijsko, a Bugari vizantijsko i italijansko).³⁹

Proizvodno-prometni liberalizam

Mada uobičajena slika o Crnoj Gori kao malom, siromašnom, u visokim brdima stiješnjenom prostoru takvo nešto čini malo vjerovatnim, ili čak nemogućim,⁴⁰ jedna od njenih specifičnosti je sloboda kretanja ljudi, roba i novca na čitavom državnom prostoru koji okontrolirane i – koliko to od nje zavisi – u njegovom saobraćaju sa okruženjem. Ona, u principu, ni u jednoj od te tri stvari nimalo ne zaostaje za tradicionalnim multivjerskim i multietničkim skladom, kojim bi njen primorski dio mogao da posluži kao gotovo idealan obrazac za mnogo toga što svijetu različitih i danas treba.

³⁹ Budimir Košutić, *Uvod u velike pravne sisteme današnjice*, Službeni list SRJ, Beograd, 2002, str. 27.

⁴⁰ U nekim njenim opisima, poput onog A. D. Sekereša iz 1775. godine, Crna Gora se prikazuje kao predio „okružen brdima i strmim stijenama i nastanjen plemenom, koje je okrutno, surovo i ističe se, prije svega, pljačkanjem i razbojništvom, koje čini taj narod susjedima kao divlje zvijeri iz pećine“ (*Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori*, str. 28).

Što se tiče *slobode kretanja ljudi*, o njoj, vjerovatno bolje od bilo koje teorijske analize, svjedoči sponatni razgovor nepoznatog crnogorskog sveštenika sa saputnikom, norveškim istraživačem, kapetanom H. Angelom, prilikom njegove posjete Crnoj Gori 1893. godine. Dio sveštenikove priče, koji i kada ne bi bilo drugih dokaza obesmišlja svaku priču o „istrazi poturica“ u Crnoj Gori, glasi: „Propoutovali ste našu zemlju. Da li vam je ikad neko zatražio pasoš, da li ste imali kakvu nevolju sa prtljagom, sa koliko novca ste potplatili carinike i stražare? Sami, bez pratnje, putovali ste najzabačenijim dolinama, a siguran sam, svuda su vas, čak i najbjedniji čobani, primali raširenih ruku. Da li vas je neko možda pogledao poprijeko, zato što vam je vjeroispovijest drukčija od naše? I zar nijeste vidjeli da je narod, iako siromašan, srećan i zadovoljan? Upoznali ste slobodan, nezavisan narod, bogobojažljiv, pošten narod, narod koji poštuje zakon, zdrav narod, snažan“.⁴¹

Slobodu kretanja ljudi u Crnoj Gori, sa svim svojim uvjerenjima i idejama koje nijesu dovodile u pitanje njenu nezavisnost, simbolički i stvarno potvrđuje i sadžaj dva člana *Danilovog zakonika* iz 1855. godine, utemeljena na domicilnoj tradiciji, u kojima se kaže da „uskok svaki koji stupi u našu slobodnu zemlju... bezbjedan je i ne smije mu se ništa krivo činiti, kad se on pošteno i po našem zakoniku vlada i upravlja“, odnosno da na prostoru Crne Gore „svaki inoplemenik i inovjerac može slobodno živjeti i onu našu domaću pravicu uživati kao i svaki Crnogorac i Brđanin što uživa“.⁴²

Za drugo, tj. *slobodu kretanja roba*, Crna Gora je bila, u izvjesnom smislu, čak dvostruko predodređena.

S jedne strane, naime, kao mediteranska zemlja sa raskošnim reljefom i veoma povoljnom klimom, bogata u svemu što priro-

⁴¹ H. A. Angel: *Kroz Crnu Goru na skijama*, Cetinje – Titograd 1991, str. 128.

⁴² www.njegos.org/petrovich/danzak.htm

da jednom geografskom prostoru može da podari i nastanjena odvažnim i vrijednim ljudima, imala je razvijenu privredu, koju prati frekventna kako unutrašnja, tako i vanjska trgovina. To je potrajalo sve do gubitka njenih primorskih gradova (1420), odnosno znatnog dijela kontinentalnog prostora, kada ostaje bez jednog broja zanata, prihoda od solana i rudnika (Brskovo, Šuplja Stijena, Kozica), te poljoprivrede sa kompleksa u dolinama rijeka Zete, Morače, Bojane i Lima.

S druge strane, Crnu Goru čak ni njeno teritorijalno svođenje na tzv. podlovcenski prostor, nije lišilo uslova za razvoj zemljoradnje, povrtarstva, stočarstva i lova. Naprotiv: dvije njene nahije (Riječka i Crmnička) i dalje imaju razvijen ribolov na Skadarskom jezeru; u Crmničkoj, Riječkoj i Lješanskoj nahiji uzgaja se veoma kvalitetna vinova loza i proizvodi vino, a u ovoj potonjoj i duvan; bili su razvijeni i zanati (tesarski, zidarski, kamenorezački, tkački, čak i puškarski). Zahvaljujući tome, trgovinska razmjena u zemlji i dalje normalno funkcionise, dok je ona sa susjedima samo djelimično smanjena usljed gubljenja valstutih izvora nekih proizvoda namijenjenih izvozu. No, i tada su zastoji u vanjskoj trgovini nastajali jedino prilikom zatvaranja graničnih prelaza prema Spužu, Podgorici, Skadru i Baru od strane otomanskih vlasti. Trgovačka linija prema Boki (preko Njeguša) legalno je funkcionisala zavisno od strateških potreba i procjena kotorskih vlasti.⁴³ Zastoji na njoj, međutim, bili su, po pravilu, veoma rijetki i kratki budući da je potreba Kotora za mnogim robama iz najbližeg zaleđa bila konstantna i velika.⁴⁴

⁴³ Neki autori smatraju da je zatvaranje kotorskog tržišta bilo „najmoćije i najefikasnije“ sredstvo borbe protiv Crnogoraca (*Istorija Crne Gore*, Titograd, 1975, knj. 3, tom 1, str. 357).

⁴⁴ Tim prije što je Crna Gora u XVI vijeku bila prekrivena gustim šumama i glavni je, a često i jedini, snabdjevač Kotora žitom, sirom, mesom, ogrijevnicim drvetom i drugim proizvodima (Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, tom I, Podgorica 2006, str. 96).

Treću slobodu, tj. *slobodu kretanja novca*, nametala je potreba da se u proizvodnji i prometu roba, uz opšte zakonske regule, imaju i odgovarajuća mjerila njihove vrijednosti. U tom pogledu Crna Gora je jedan od evropskih prostora u kome od početka funkcionise novac.

Čak ni nakon silaska s istorijske scene Vojislavljevića i Balšića koji su imali svoj novac, pri čemu su neke od njihovih valuta (poput, na primjer, *Grossi Balse vel vollh beni*), kako se navodi u statutu Korčule iz 1424. godine, korišćene izvan granica Zete,⁴⁵ tržište novca u njoj nije prestalo da funkcionise. Štoviše, činjenice su:

– da u postcrnojevićkom periodu na prostoru Crne Gore postoji viševalutni sistem, o čemu uvjerljivo svjedoči ostavština jednog od čelnika Cetinjske mitropolije, u kojoj je 1692. godine, uz ostalo, nađeno 275 zlatnih mletačkih cekina, 375 reala, 38,5 dukata i 11 lira;⁴⁶

– da su od sredine XIX stoljeća do uvođenja *perpera* i monetarne reforme 1906. godine, u njoj bile u upotrebi sve važnije valute tog perioda: turska kača (aspra), mletački cekin, zlatne i srebrne škude, groši, reali, mažarije (ungarije), dukati, lire, taliri;

– da se crnogorsko-austrijskom monetarnom konvencijom, od 24. septembra 1911. godine, *perper* našao u nesmetanom bankarskom i trgovačkom prometu na postorima od Beča, Praga, Budimpešte i Trsta do Zagreba, Rijeke (Fijume) i Sarajeva.

Treba li, onda, da iznenadi što pomenuti norveški istraživač kapetan H. Angel za Crnu Goru kaže, da je jedina zemlja na

⁴⁵ Pavle V. Novaković, *Perper crnogorski novac*, II prošireno izdanje, Antikva Montenegrina, Cetinje, 2012, str. 50.

⁴⁶ Slavko Mijušković, „Zaostavština vladike Visariona Borilovića – Bajice“, *Istorijski zapisi*, XII, Cetinje, 1956, str. 303–305.

Balkanskom poluostrvu „u kojoj se putnik može osjećati potpuno bezbjedan“ i lišen svake brige (pa, dakle, i one o konvertovanju vlastitog novca u odgovarajuću valutu), odnosno da je „savremena zemlja iz saga“ u kojoj „ima što da se nauči“?⁴⁷

Samoupravljački racionalizam

Tri specifičnosti, relevantne za samoupravu, dosta dugo odvajaju Crnu Goru od ostalih evropskih država. Riječ je o tome:

- da Crna Gora vjekovima opstojava kao svojevrsna unikatna slobodna oaza na velikom otomanskom „prekobosforskom“ prostoru;
- da je jedina evropska država u kojoj nikada i nigdje (izuzev zakratko u zetskom dijelu priobalja Skadarskog jezera) nije bilo kmetova i psihologije feudalne potčinjenosti;
- da crnogorski seljak, jedini u Evropi, tokom čitavog srednjeg vijeka, ima valastiti zemljišni posjed i pravo na svoje oružje, kojim brani kako slobudu i nezavisnost zemlje, tako i čast i imetak svoje porodice.⁴⁸

Seljaka, kojega vlasništvo nad zemljom i pravo da ima svoje oružje čini nekom vrstom siromašnog plemića, prirodno, krase odgovarajuće osobine. P. A. Rovinski ga, na primjer, u tom pogledu, ovako opisuje: „Nastup njegov je smion, držanje mu

⁴⁷ Kapetan K. Angel, *Op. cit.*, str. 20, 18.

⁴⁸ To seljakovo neprikosnoveno pravo na privatni posjed, potvrđuje, pored ostalog, i jedna presuda u imovinskom sporu, koju je izrekao „najveći crnogorski feudalac“, Ivan Crnojević, 15. juna 1489. godine. Presuda glasi: „Ja, Gospodar Ivan Crnojević, našavši za pravo, jer to Bjeloševiću nije oduzeto ni po kakvom gospodskom grijehu, nego mu je zbog njegove nejakosti bilo oduzeto i pritisnuto u ono vrijeme, uzeh i potvrđih Bjeloševiću baštinu njihovu baštinsku da im je u vječnu baštinu, i njima i poslije njih djeci i unučadima njihovijem, i da im to ne bude nikad povtoreno“ (*Sazdanje Cetinja*, Priredio dr Radoslav Rotković, Titograd, 1984, str. 71–72).

je muško, na njemu je uvijek ono što mu je najdragocjenije – oružje“.⁴⁹

Taj surovi ratnik i prekaljeni borac, koji ne pokazuje interes za bilo što drugo „osim za rat“,⁵⁰ ima i jednu, za ljude u okruženju neuobičajenu, naviku: ne podnosi hijerarhijsku organizaciju sa spolja nametnutim joj autoritetima i pravilima. Njemu jedino odgovara društveni ambijent u kome je sve izborno i stvar dobrovoljnog pristanka, i u kome svaki pripadnik njegove društvene grupe ima jednako pravo da na opštem zboru, ili drugom prigodom, kaže što misli i da ne prihvati mišljenje drugog.⁵¹ Zato on pitanju organizacije vlasti prilazi na način sličan ideji Žana Žaka Rusoa o „obliku udruživanja ljudi“, koji bi „branio i štitio svom zajedničkom snagom ličnosti i dobra svakog člana društva i kroz koji bi svako, udružen sa svima, ipak slušao samoga sebe i tako ostao isto toliko slobodan kao i prije“.⁵²

Važan dokaz u tom pogledu predstavlja društvena organizacija u crnogorskim primorskim gradovima iz vremena Balšića, gdje se ideja pravde, slobode i jednakosti ostvaruje u formi podijeljene vlasti, utemeljene na samoupravi regulisanoj statutom. U Baru, na primjer, to ovako izgleda: „Grad je imao samoupravu i svoj statut, kovao svoj novac. Veliko vijeće je bilo zakonodavno, a Malo vijeće upravno tijelo. Izvršni organ vlasti bila je gradska uprava, knez biran obično za jedan do dva mjeseca, i tri sudije, koji su birani na jednu godinu. Upravno-sudske spise pisao je gradski notar na latinskom jeziku, dajući im oza-konjenu formu javnih isprava“.⁵³ U Kotoru, osim toga, postoji, još od IX vijeka, i Bratovština mornara (kasnije nazvana

⁴⁹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Op. cit.*, str. 75.

⁵⁰ *Isto*, str. 64.

⁵¹ *Isto*, str. 75.

⁵² Rousseau, *Društveni ugovor*, Prosveta, Beograd, 1949, knj. I, str. 17.

⁵³ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Obod, Cetinje, 2011, str. 94.

Bokeljska mornarica), jedna od prvih nevladinih organizacija u svijetu. Ona svoju djelatnost reguliše statutom pisanim 1463. godine.

U primorskom dijelu zemlje, lokalna samouprava van gradova, takođe, ima visok stepen samostalnosti, o čemu posebno svjedoči primjer Paštrovića.⁵⁴

U kontinentalnom dijelu zemlje, u vrijeme kada se silom prilika mnogi prerogativi centralne vlasti prenose na „niže“ nivoe, plemenske asocijacije imaju sva bitna svojstva demokratski organizovanog društva. Postojani unutrašnji red u plemenu emanira iz autentične visoke političke kulture i pravne svijesti njegovih pripadnika, te visokoga nivoa njihove interne i eksterne komunikacije, koja vrhuni u solidarnosti i moralnoj odgovornosti za zaštitu integriteta čovjeka i uže zajednice u kojoj živi, a u ponekim prilikama i u spremnosti i sposobnosti da se bez bilo čijega posredništva obavljaju i krajnje složeni

⁵⁴ Paštrovska samouprava je karakteristična po tome što se sva administrativna i sudska vlast na tome području nalazi u nadležnosti paštrovskoga zbora, s tim da cjelokupnim unutrašnjim društvenim životom upravljaju: *plemenski sud* – sastavljen od bratstveničkih predstavnika jednoga plemena, koji rješava sva unutrašnja pitanja svoga plemena i određuje svoje predstavnike za bankadu; *bankada* – zajednički redovni sud, u kome su zastupljena sva paštrovska plemena i koga čine 4 sudije, 2 vojvode i 12 vlastelina; *izabrani sud* (ili *sud dobrih ljudi*) – koji se saziva po potrebi i rješava „sitnije sporove u narodu“; *opšti zbor* – koji se u junu svake godine održava pod vedrim nebom sa zadatkom da utvrdi (doneše) odgovarajuće zakonske odredbe ili, u slučaju kakvih vanrednih situacija, neke druge odluke. Paštrovići jedino nemaju pravo suđenja u krivičnim sporovima, jer je ono oficijelno u nadležnosti sudskih organa Mletačke Republike, s kojom direktnu vezu održavaju preko dvojice ambasadora koje na svom zboru biraju redom po plemenima svake godine i šalju ih na godišnju skupštinu u Mlecima (Jovan Vukmanović, *Paštrovići*, CID, Podgorica, 2002, str. 281–282).

poslovi u oblasti vanjske politike. Običajno pravo u njemu je u funkciji očuvanja društvene solidarnosti i moralne odgovornosti za zaštitu integriteta čovjeka i zajednice u kojoj živi. Njegove norme su plod dobrovoljnoga pristanka ljudi, a sankcije izraz njihove odlučnosti da to dobro sačuvaju. Poštovanje toga prava, dakle, nije stvar spoljne prinude već unutrašnje potrebe. Ono je mjera časti i poštenja, te bitan uslov za sticanje prestiža u porodici, bratstvu i plemenu. Osuda povrede tog prava opšta je i kad podrazumijeva više od moralne sankcije.

Opštecnogorski zbor, pak, kao, svojevrсни moderator i integrator plemena i njihovih međusobnih veza i odnosa, s jedne strane, i kolektivni politički reprezentant, odnosno najviše zakonodavno tijelo zemlje, s druge, ne prestaje s radom čak ni u vrijeme „lažnog cara“ i „istinskog diktatora“ Šćepana Malog. Naprotiv, tokom nešto više od šest godina, koliko je Šćepan bio u Crnoj Gori, Zbor se sastao čak 25 puta. To govori:

– prvo, da su Crnogorci bili mnogo bliži Aristotelovom stanovištu da samo zvijer i bog mogu da žive izvan zajednice, odnosno Platonovom uvjerenju da sloboda postoji samo u okviru zajednice, nego Štirnerovom shvatanju da su volja pojedinca i volja države smrtno zaraćene sile, između kojih nije moguć nikakav sporazumni mir;

– drugo, da je Crnogorcima njihovo pleme, suštinski gledano, bila nakon porodice i bratstva, najviša i najvažnija zajednica i, kao takvo, s ne manjim atribucijama države od onih koje je imao antički polis;

– treće, da je otpor Crnogoraca ideji uspostavljanja jake nati-plemenske (centralne) vlasti, u principu, bio utemeljen na istim onim filozofskim i etičkim premisama na kojima je antičko polisno uređenje temeljilo otpor stvaranju države-imperije, sa apsolutističkim monarhom na čelu.

Treba li, onda, da čudi što je Crna Gora, u načinu funkcioniranja svoje društvene organizacije, bliža od ostalih evropskih

država drugog milenijuma nove ere formuli Dž. S. Mila po kojoj „jedina sloboda koja zalužuje to ime, jeste sloboda da tražimo sopstveno dobro na svoj način“?⁵⁵

Može li, stoga, da se doima iznenađujućom ocjena dr Jozefa Bajze, utemeljena na poznavanju te njene specifičnosti, da Crna Gora u „igri istorije i sudbine, nasilja i otpora, opstanka i nestanka“, predstavlja „jedinu bijelu tačku na crnoj domini“, odnosno zemlju koja je odista postala stvarni „simbol slobode, luča državne ideje i metafora za opstanak malih država i naroda“?⁵⁶

Filozofsko-teorijska emancipacija

Dugo se smatralo, a mnogi, uključujući i većinu građana Crne Gore, uglavnom i danas smatraju, da je mala, stiješnjena i u svemu oskudna zemlja, jedinu stalnu „komunikaciju sa svijetom“ imala u ratovima, političkoj trgovini i robnoj razmjeni, te da se i svekolika njena misaonost izražavala i odražavala u narodnoj epici, odnosno ponekom individualnom pjesničkom uzletu.

Crnogorska stvarnost je, međutim, i tu, kao i u mnogo čemu drugom, bila bitno drugačija. Štoviše, uprkos činjenici da ova mala zemlja sve do polovine XX vijeka nema ni univerziteta ni drugih za to namijenjenih centara i institucija, njena teorijska misao, posebno filozofska i politička, ni u jednom važnijem aspektu, ne zaostaje za evropskom.

Taj crnogorski duhovni specifikum je, na primjer, u filozofskoj ravni, prepoznatljiv kod Andrije Zmajevića, Peraštanina s Njeguša, koji u Rimu 1654. godine stiče doktorat iz teologije.

Zmajević, kao „pjesnik, pastir, erudita, panslavista, političar, teolog, didaktičar, mecena“ – uz češkog reformatora

⁵⁵ John Stuart Mill, *Three Essays, On Liberty, Representative Government, The Subjections of Women*, London, 1975, str. 83.

⁵⁶ Dr Jozef Bajza, *Crnogorsko pitanje*, SARS, Podgorica, 2011, str. 19.

Komenskog, „najveći u čitavom slovenskom svijetu XVII stoljeća“ – stvara kako s ciljem da „pogura“ kulturni napredak svog naroda, tako i sa ambicijom da se u najširim međunarodnim okvirima, saobrazno kriterijumima i standardima koji tamo važe, ogleda u pitanjima od najvećeg značaja za svijet i čovjekov život uopšte. Iskazuje se kao izuzetno veliki pobornik zajedništva katolika i pravoslavaca i kao globalista anagažovan na rekonstrukciji „mentaliteta evropskog baroka“. Opsjednut je i idejom „decentralizovanog svijeta“, odnosno „vizijom decentralizacije u povijesti“.⁵⁷ Znatno prije Hegela problematizira pitanje misli i ideja sa stanovišta njihovih krajnjih dometa i učinaka, odnosno takvih ozbiljenja nakon kojih prestaje njihova funkcija.

Poput Zmajevića, vijek kasnije, i na nešto drugačijoj tematici, međunarodni naučno-teorijski uspon ostvaruje i Jovan Balević, iz Bratonožića, doktoratom na univerzitetu u Haleu 1752. godine. Mada glavnu pažnja poklanja nasilju u propagiranju vjere, Balević širokim spektrom filozofsko-etičkih opservacija, s osloncem na Platona i druge poznate mislioce u ovoj oblasti, zahvata gotovo čitav korpus čovjekovih prirodnih prava i sloboda. U nekim aspektima te materije, dijelom nadilazi čuvenog španskog jezuitu Franciska de Vitoriju, koji u političkoj nauci figurira kao jedan od utemeljivača teorije međunarodnog prava. Balević, tako, nasuprot de Vitorijinom uvjerenju, izloženom dva vijeka ranije, da, na primjer, Šapanci imaju pravo da vode rat protiv svakoga ko bi ih ometao u uzvišenom poslu propovijedanju svoje vjere „svuda gdje hoće“,⁵⁸ nudi tezu: „Ljubav koju nam je priroda usadila prema drugim ljudima, ne samo da od nas zahtijeva da radost koju nam vjera pruža želimo za druge, nego da im čak, koliko je u našoj moći obznanjujemo i

⁵⁷ www.vijesti.me/andrija-zmajevic-njeguš-i-bokelj-u-Vatikanu-125671.

⁵⁸ Više o tome: Radovan Radonjić, *Političke doktrine*, str. 174.

pribavljamo pomoćna sredstva kako da do nje dođu. Ali, da je u tako ozbiljnom i teškom poslu potrebna veoma velika pažnja i obazrivost, ne sumnja niko ko je valjano procijenio ozbiljnost zadatka“.⁵⁹

Svakako najveći iskorak Crne Gore u susret idejama prosvjetiteljstva i političkoj misli građanskih revolucija čini se u *Kratkom opisu o Zeti i Crnoj Gori* (1774) Katerine Radonjić. U tom djelu, koje se smatra drugom po redu istorijom Crne Gore, konstatuje se da problem Crnogoraca „nije u tome da se oni nije su mogli upravljati prema Turcima“, već se nalazi u načinu na koji se pokušava upravljati Crnom Gorom.⁶⁰ Na udaru autorkine veoma oštre kritike na tu temu nalazi se prekomjerno miješanje duhovnih otaca u svjetovne stvari, motivisano ličnim interesima. U ravni s tom i takvom kritikom su i svi ostali teorijski diskursi sadržani u ovom djelu, za koje se može reći da sažimaju u sebi najveći dio svekolikog bogatstva evropske političke misli druge polovine XVIII vijeka. Faktički to znači da ono dijeli:

– sa Holbahom, shvatanje da je neznanje izvor svih čovjekovih nesreća, da kritika i prevladavanje religioznih mitova i predrasuda predstavlja jedan od zahtjeva bez čijeg ispunjenja oslobođenje čovjeka nije moguće, te da veća prosvijećenost ljudi čini bitan preduslov za njihovu socijalnu i političku emancipaciju;

– sa Rusoom, uvjerenje o korisnosti toga da narod ima dobru vladavinu, ali da je još korisnije „odgojiti narod za vladavinu“;

– sa Herderom, gledanje na to da je u svakom zajedničkom poslu nekog mnoštva potreban neko ko će voditi glavnu riječ, a potom, da priroda „svojom djelatnošću“ dovodi društvene veze samo do porodice, a da čovjeku prepušta da sam, po svojoj volji, uredi najfinije djelo svoje političke vještine – državu;

⁵⁹ Dr Bogdan Sekulić, *Identitet Šćepana Malog gospodara zemlje crnogorske*, Podgorica, 2016, str. 405.

⁶⁰ *Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori*, str.131.

– sa Volterom, zajednički jezik ne samo u pogledu uvjerenja da afirmacija naučnog saznanja vodi oslobađanju politike svijesti od raznih relikata mitskog i mističnog, već i u pogledu shvatanja sveštenstva kao protivnika svega razvitka, budući da pomoću religije koja izvire iz neznanja i fanatizma vjekovima zavodi i vara ljude.

Sa kulturnim dokumentima građanskih revolucija – američkom *Deklaracijom prava*, donesenom dvije godine nakon njega (1776) i francuskom *Deklaracijom prava čovjeka i građanina*, donesenom petnaest godina nakon njega (1789) – ovo djelo dijeli sve ideje koje se tiču čovjekovih prava i sloboda, odnosno uspostavljanja organizacije društva i države utemeljene na zakonima pred kojima su svi jednaki. Pri tome se s prvom deklaracijom sasvim podudara u shvatanjima da nijedan čovjek nema pravo na posebne koristi ili privilegije u bilo čemu, kao i da nijedna vlast nema pravo da raspolaže nijednim čovjekovim dobrom bez njegove saglasnosti, dok je sa drugom sasvim saglasna u tvrdnji da su zaboravljena prava čovjeka ili njihovo nedovoljno poštovanje, nezavisno od toga o kojoj se sferi društvenog života radi, jedan od prvih i najvećih uzroka svekolike njegove otuđenosti i bijede.⁶¹

U još jednome je crnogorska politička misao tog perioda u ravni s evropskom ili ispred nje. Riječ je o navođenju u *Kratkom opisu o Zeti i Crnoj Gori* dvaju dokumenta – *Gramate Valerija Dioklicijana narodu dalmatinskom i albanskom*, odnosno *Privilegije Aleksandra Velikoga slovenskom narodu* – s ciljem da se pokaže da pravo Crnogoraca na svoju državu korespondira s istim takvim pravima ostalih balkanskih naroda koja su u svojim spisima proklamovali veliki svjetski vojskovođe i državnici.⁶²

⁶¹ Više o tome: Radovan Radonjić, *Nagnute vertikale*, DANU, Podgorica, 2012, str. 183–184.

⁶² U prvom dokumentu, Valerije Dioklicijan (sa titulom „od Bogova

Taj manir, čija je svrha da se nacionalna prava i slobode potenciraju putem pozivanja na pojedine najviše međunarodne akte koji regulišu tu materiju, ući će u političku i diplomatsku upotrebu tek dva vijeka kasnije.

Na tim zasadima, vremenom su se u crnogorskoj riznici političke kulture razvila uvjerenja da, po sebi složena i nikad unaprijed rezultatski izvjesna demokratska akcija i orijentacija, može imati potrebni dignitet jedino ukoliko je djelo subjekata čija građanska hrabrost ne završava u grču neuspjeha prvog pokušaja, već s njim dobija nove inspiracije i kondicije.

Ljevičarska orijentacija

Privrženost ideji pravde, slobode i jednakosti, prije ili kasnije, rađa naklonost prema „lijevoj“ ideji i orijentaciji. Crna Gora u tom pogledu nije nikakav izuzetak.

Ta zakonitost se u Crnoj Gori ne manifestuje, kako mnogi misle, tek početkom treće decenije XX vijeka, tj. u vrijeme kada:

– pojedini komunistički aktivisti lansiraju tezu da je ona objektivno i subjektivno „predodređena“ za socijalizam, budući da je „najsiromašnija balkanska pokrajina“, čiji stanovnici zahvaljujući „vanrednoj prirodnoj darovitosti“ lako shvataju ideje i „neobično brzo“ se jedinstveno „odlučuju na borbu“,

izabrani cesar rimski i svjetski imperator“), kaže: „Ne samo zaradi otečestva koliko zbog hrabrosti i vjernosti vaše dajem na vjeki slobodu narodu vašemu da ne bude nikim porobljen; i od svakog nasljednika carstva našeg u milosti i slobodi ćete živjeti“ (*Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori*, str. 169). U drugom dokumentu, Aleksandar Veliki, koji sebe naziva gospodarem cijelog svijeta i ukrotiteljem sunca i mjeseca, „daje i daruje“ slovenskom narodu „punu slobodu na vjekove“, kao i „svu širinu zemlje od sjevera čak do posljednjih krajeva na jugu tako da nijedan drugi narod i jezik tamo ne može živjeti ili vladati samo rod vaš“ (*Isto*, str. 171).

a uz to su još i veoma skloni „tradicionalnom obožavanju“ Rusije;⁶³

– režimski analitičari opominju da „komunizam u Crnoj Gori ima mjesta utoliko u koliko je svet nekulturan, siromašan, a kao najglavnija stvar politički nezadovoljan“;⁶⁴

– grupa crnogorskih komunista, s Vukašinom Markovićem na čelu, sredinom 1921. godine, poziva narod u borbu „za sovjetsku Crnu Goru“, koja je trebalo da znači početak socijalističke revolucije u Crnoj Gori.⁶⁵

Naprotiv, javlja se ranije nego u mnogim evropskim zemljama, koje su prošle kroz „pripremnu fazu“ kapitalističkog razvika, i ima znatno drugačija uporišta od gore navedenih.

U prilog ovoj konstataciji ide nekoliko, mnogima manje poznatih, veoma važnih činjenica, kao što su, na primjer:

– da kožari u Kotoru već u XIV vijeku imaju svoje udruženje - esnafsku (cehovsku) organizaciju, na čijem čelu se nalazio *gestald* koji je rukovodio odborom sastavljenim od njegovih „drugova“ i „sudija“;⁶⁶

– da tokom dugih i veoma oštrih sporenja kotorskih patricija i stanovnika Grblja, povodom nastojanja prvih da druge „pretvore u vlaštake (posadnike)“, često dolazi do njihovih oružanih sukoba sa krvavim epilozima;⁶⁷

– da se u tzv. radničkim akcijama, kojima se traže odgovarajuća socijalna i politička prava, zaostajanje Crne Gore za

⁶³ *Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori 1918–1929*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1971, knj. I, str. 114.

⁶⁴ *Isto*, str. 160.

⁶⁵ Dr Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941*, Obod, Cetinje, 1976, str. 115-117.

⁶⁶ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1989, tom I, str.

⁶⁷ *Isto*, str. 318.

najrazvijenijim evropskim zemljama sukcesivno rapidno smanjuje, tako da je, na primjer, između Lionskog ustanka 1834. godine, pod parolom „živjeti radeći, ili umrijeti boreći se“, i akcija Cetinjskog radničkog društva, pod parolom „ko je radnik treba da je sa nama“, jer „u slozi je sreća, u slozi je spas“, proteklo sedam decenija;⁶⁸ da Čartistički pokret u Engleskoj 1836–1848. godine, kojega smatraju prvim „masovnim, politički formiranim, proletersko-revolucionarnim pokretom“,⁶⁹ i *charter* radnika-oružara iz Rijeke Crnojevića, koji 1878. godine traže od Knjaza da u primanjima i svemu drugom budu izjednačeni sa državnim činovnicima, dijeli samo tri decenije; da je između nemira i krvoprolića u Čikagu 1886. godine, kada su pobunjeni radnici tražili smanjenje radnog dana na osam časova, i prvog štrajka crnogorskih (obučarskih) radnika istim povodom (1907), „koji je u potpunosti uspio“, proteklo samo dvije decenije;⁷⁰

– da se na Cetinju, u maju 1871. godine – što znači 11 godine prije nego je Engles za Crnogorce napisao da su „anahronizam usred Evrope“ – u njihovim javnim glasilima pomno i promptno prate događaji povodom Pariske komune, i to na teorijskom nivou koji u nekim elementima analize stanja u francuskom društvu koje je te događaje proizvelo, ni za „jotu“ ne zaostaje za nalazima iz poznate, kasnije nastale, Marksove studije *Građanski rat u Francuskoj*;⁷¹

⁶⁸ *Cetinje 1482-1982*, Zbornik radova, CANU, Cetinje 1994, str. 156.

⁶⁹ Radovan Radonjić, *Ogledi o marksizmu*, Pobjeda, Titograd 1980, str. 33-34.

⁷⁰ Dr Čedomir Pejović, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919-1941*, CID, Podgorica 1999, str. 12.

⁷¹ Tako, list *Crnogorac*, nedjeljnik „za politiku i književnost“, 21. maja 1871. godine, o tim događajima, između ostalog, piše i ovo: „Mi ne poričemo jadan položaj Francuske pošlje ovog drugog pada Pariza... ali ne samo što se ne možemo složiti, nego se upravo moramo čuditi onijem ljudima, koji sada

– da se na Cetinju, 1879. godine, u knjižari Jovana Pavlovića, mogao kupiti, osim „preko 50 južnoslovenskih i stranih listova“, ⁷² i *Manifest komunističke partije*; ⁷³

hoće za svu nesreću koja je snašla Francusku, da učine odgovornima one koji su pariskijem ustankom mislili da pomognu nevoljnoj Francuskoj. Zar se može i pomisliti da jedan narod može imati hiljadama sinova svojijeh koji bi se zavjerili da upropaste otadžbinu svoju? Kazaće kogod: te su hiljade zloupotrebijene od nekolicine ‘usijanih glava’, ‘razbojnika’ i ‘nevaljalaca’. Ako ćemo uzeti u obzir i tu mogućnost, onda bi se to uvijek prije moglo reći za ljude koji upravljaju versaljskom skupštinom i raspolažu francuskom vojskom, jer obično pod ustaničku zastavu prikupljaju se ljudi koje oduševljava načelo, a od vojske se ište ‘poslušnost’. Zar malo primjera imamo u prošlosti, i starijoj i najnovijoj, gdje je interes jednog tira(ni)na zapovjedao poslušnoj vojsci da puca na nevini narod... Mi se možemo pozvati na naše riječi, koje još u početku pariskog ustanka izrekosmo, i koje potvrđuju to što sada rekosmo. Kad je buknuo ustanak u Parizu, rekosmo da je tome kriva vlada Tijerova i versaljska skupština, jer oni krstiše Francusku republikom i sebe, ovejane monarhiste, nazvaše republikancima a ne učiniše ništa da od Napoleonove monarhije načine doista pravu republiku. Sva zla koja je Napoleonova vlada naplodila u zemlji prikrla je samo Tijerova vlada imenom republike, umjesto da ih iskorijeni i na novijem ustanovama prave slobode podigne čvrstu Francusku... I to je dovoljan uzrok bio da izazove u narodu nepovjerenje prema toj vladi. Pariz, koji je bio uvijek u svakom francuskom pokretu kolovođa, i sada je ustao da silom izvojuje ono čemu se nije nadao od versaljske gospode. Sve ono što se u tome ustanku događalo naravno da se ne može odobriti, ali je velika nepravda zbog toga osuđivati i pravu težnju ustaša, a ne obazreti se na uzroke koji su izazvali i sam ustanak i nasilja koja se događahu u ustanku“ (*Crnogorac*, list za politiku i književnost, Cetinje 22. maja 1871, str. 1).

⁷² *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, str. 13.

⁷³ Đoko D. Pejović, *Društveno-filozofski pogledi u Crnoj Gori od početka XIX do sredine XX vijeka*, CANU, Titograd 1980, str. 186.

– da je „crvena komuna“ u Kastel lastvi (Petrovcu na moru), koja je uspostavljena nakon parlamentarnih izbora 1920. godine, trajala 286 dana (od 18. septembra 1920. do 1. jula 1921. godine), što je bilo četiri puta duže od trajanja Pariske komune (od 18. marta do 28. maja 1871) i dvostruko duže od trajanja Mađarske sovjetske republike pod Belom Kunom (od 21. marta do 1. avgusta 1919), ili ukupno 81 dan duže od obije te narodne vlade zajedno.

Ima li se u vidu takva i toliko duga crnogorska „lijeva“ tradicija, treba li:

– da iznenađuje zašto je na Belvederu (kod Cetinja) 26. juna 1936. godine došlo do prvog u svijetu poznatog narodnofrontovskog bunta protiv fašizma i rata, tokom kojeg su demonstranti, izloženi direktnim plotunima žandarmerije, umali 6 mrtvih i više desetina ranjenih;⁷⁴

– da čudi panika kojom odiše izvještaj Načelstva sreza cetinjskog iz 1936. godine, u kome se, između ostalog, navodi: „Najveća je teškoća za vlast što su se danas sastavili u jedan tabor: komunisti, republikanci, bivši federalisti, bivši demokrati i svi slobodoumni ljudi, pa je teško izdvojiti jedne od drugih. Svi se oni zajedno drže, svi zajedno politički rade, ali ko je od njih pravi i ubijedeni komunista – to je teško utvrditi“;⁷⁵

– da se s nevjericom gleda na mnoga podsjećanja o internacionalnoj solidarnosti Crnogoraca s borbom za slobodu drugih naroda, kakvu direktno i efektno manifestuju učešćem u španskom građanskom ratu, na strani republikanaca u sukobu sa Frankovim diktatorskim režimom;⁷⁶

⁷⁴ Radovan Radonjić, *Socijalizam u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Podgorica, 2013, str. 184–185.

⁷⁵ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje (Obod) – Beograd (Narodna knjiga), 1981, str. 97.

⁷⁶ Radovan Radonjić, *Socijalizam u Crnoj Gori*, str. 184.

– da se olako, nekritički, svrstavaju u pežorativnu kategoriju „lijevih grešaka“ čak i takva uvjerenja dijela trinaestojulskih ustanika 1941. godine, kakva su bila ona nastala iz samopuzdanja stečenog prvim ratnim uspjesima, odnosno realnih procjena uslova za dalji tok narodnooslobodilačke borbe, da u djelovima slobodne teritorije zemlje treba započeti „drugu fazu“ revolucije, tj. pristupiti formiranju organa nove (socijalističke) vlasti?

Negativan odgovor na ta pitanja, jedno je od krucijalnih objašnjenja zašto u Crnoj Gori „lijeva“ ideja i orijentacija, generalno uzevši, ni prije ni poslije njenog socijalističkog razvoja, nije imala negativnu konotaciju i zašto antifašizam u njoj i danas ima stabilnija i jača uporišta nego u mnogim drugim djelovima Evrope.

Govorn(ičk)a komunikacija

Ono što važi za specifičnu društvenu i državnu organizaciju Crne Gore – u smislu da nije izum nijednog njenog genijalnog pojedinca, kako sugerise ne mali broj natuknica domicilne istoriografije, već emanat političke i pravne svijesti, odnosno stvarnosti naroda kome sloboda nije stvar taštine, nego nužna pretpostavka za smisao njegovog postojanja i opstanka – važi i za crnogorsku retoriku. Drugim riječima, to je retorika naroda kojega, prije i više od svih „antičkih“ i inih osobina i vrlina, odlikuje uvjerenje:

- da je razložan jedino život slobodnog čovjeka, odnosno da samo slobodan čovjek može potvrditi smisao svog postojanja;
- da čovjeku slobodu ne može donijeti niko drugi do on sam;
- da putevi i sredstva osvajanja te slobode određuju faktičke, objektivno date, a ne idelno zamišljene okolnosti; .
- da je ideal slobode dokučiv jedino spremnima da se usprave

i u tom položaju makar i sekund ostanu duže od silnika koji im taj ideal ugrožavaju.

Zato je ona govor ispunjen ponosom, prkosom, odanošću ideji pravde i vjerom u to da se ljudska vrsta, krležijanski rečeno, jedino vojevanjem uma može učiniti svjesnom da joj oslonac na stražnje noge ne služi za to da bi postala hordom krvavih gorila.

Da crnogorska retorika vrhuni i u drugim elementima, koji se u nauci smatraju relevantnim za kvalitet i domete ove vrste duhovnog stvaralaštva i umijeća, uvjerljivo potvrđuje kako njena arhitektura – osmišljenost, svrsishodnost, prikladnost, pravilnost, izražajnost i usklađenost sa zahtjevima u pogledu tačnosti, kratkoće i jasnoće, tako i njena struktura – sazdana od epskog, pripovjedačkog i pohvalnog, preko vojničkog, parlamentarnog, političkog i sudskog, do akademsko-poetskog, naučnog i promotivnog govora.

Crnogorci u principu veoma cijene ljude koji lijepo i tečno govore, pod uslovom su im strane uvrede i intrige. Svjesni su da jezik nije samo sredstvo komuniciranja, već i da predstavlja, kako bi Oto Jaspersen rekao, „instrument na kojem volimo da sviramo“, budući da „zanosi duhove“ ne manje od „pića“,⁷⁷ tj. instrument „povijesnog pamćenja“ zahvaljujući kojem „ljudska misao i čitavo ljudsko postojanje na zemlji ne mogu pasti sasvim u zaborav“, budući da se u njemu i preko njega „održava kontinuitet čovjekove svijesti o sebi i svom postojanju“.⁷⁸ Njihovu retoriku, stoga, odlikuje još i:

- metodičnost i kritičnost, složenost i silina dramske kompozicije, uzvišena duhovnost, etičko-refleksivna izvornost i životnost;
- aktuelnost sadržaja i univerzalnost poruka;
- autonoman, atraktivan i uvjerljiv stil i autentični narodni jezik;

⁷⁷ Otto Jaspersen, *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*, Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1970, str. 14.

⁷⁸ *Isto*, str. 4.

- neponovljivo sučeljavanje kontrasta, gradacija i simbola;
- dobar izbor i smisljena upotreba ukrasnih figura;
- izuzetan opšti doprinos vječitoj borbi čovjeka da ljudsko u njemu ne ustukne pred iskušenjima animalnog.

Treba li, onda, da čudi zašto njemački putopisac Johan Georg Kol, stigavši u Crnu Goru, gdje se uvjerio da ona ni izdaleka nije onakva kakvom su mu je predstavljali (grotlo „jednog vulkana koji povremeno izbacuje svoju lavu i naokolo sve pretvara u ruševine“), s divljenjem piše: „Junaštvo Crnogoraca i starih Grka odlikuju se gotovo istim crtama. Hrabri junaci se slave kod onih isto kao kod ovih. Međutim, da bi bili uvažavani, junaci moraju da budu isto tako vješti u baratanju jezikom kao i pesnicom; kako kod Grka, tako i kod Crnogoraca. Rječitost koja se, naravno, uvijek temelji na dubokoj osjećajnosti i poletnom duhu, jednako je uvažavana i kod jednih i kod drugih“?⁷⁹

Da li, možda, primiti kao iznenađenje to što francuski istraživač Viala de Somijer crnogorski govor naziva „jezikom heroja“, za koji kaže da je „u isto vrijeme raskošan i lakonski, krepak i milozvučan“?⁸⁰

Može li se smatrati pretjeranim laskanjem Crnogorcima kad ovaj vispreni Francuz za njih konstatuje da su „muževni, smjeli, žustri i puni zanosa govornici“, koje treba „čuti kad raspravljaju o politici i u situaciji kada je u pitanju njihov ugled, ili treba da razrade neki vojni pohod“?⁸¹

Nipošto, razumije se, jer za takve upitnosti nema mjesta.

Ovo, svakako, ne iz razloga koje Miloš Đurić – imajući u vidu neke antičke uzore – smatra „opštim mjestima“ u govorn(ičk)oj komunikaciji malih naroda i država, u kojoj se rječitost javlja ne samo kao „i mač i štit“, kojim se napada i odbija napad, nego i kao „najutvrveniji put“ položaju i sreći, sticanju ugleda, časti, ljubavi

⁷⁹ Johan Georg Kol, *Putovanje kroz Crnu Goru*, CID, Podgorica, 2005, str. 94.

⁸⁰ *Isto*, str. 257-258.

⁸¹ *Isto*, str. 263.

naroda i naklonosti sudija.⁸² I u antici je bilo društvenih entiteta čija retorika nije imala pomenuta svojstva. Zato je za objašnjenje crnogorskog retoričkog fenomena, posebno u smislu uklanjanja s njega navedenih i sličnih upitnosti, prikladniji klasični latinski (ciceronovski) aksiom: *Qualis homo ipse est, talis est eius oratio*.⁸³

*

Mada predstavljaju tek djelimično podsjećanje na odveć dugo zanemarivani dio crnogorske društvene i državne stvarnosti, svaki od devet navedenih indikatora, na svoj način, zorno potvrđuje hipotezu ove priče o njenim univerzalnim ljudskim vrijednostima i dometima. Drugim riječima, sve izloženo u ovoj priči daje dovoljno osnova za jedinstven zaključak:

– da uprkos svim Scilama i Haribdama između kojih se Crne Gora kretala na svojoj milenijum dugoj istorijskoj putanji, „crvena nit“ slobode u njoj nikada nije prekinuta;

– da se ta njena „crvena nit“ nije održala ni voljom božjom, ni nekom posebnom brigom i naklonošću velikih sila, već isključivo zahvaljući čvrstini i kvalitetu duhovnog materijala iz kojeg je ispredena;

– da društveni i državni razvoj Crne Gore, utemeljen na potki sastavljenoj od tih i takvih niti, nije samo politička i etička vrijednost po sebi, i za sebe, nego i vrlo važna pretpostavka za ostvarivanje ideje tekućih evropskih i evroatlantskih integracija uopšte.

Nalaz da je Crna Gora društvo i država sa autentičnom vrijednostima, čiji zasadi bogate evropsku riznicu političke kulture, razumije se, nikako ne znači da je ovaj prostor, za razliku od drugih, bilo kada bio pošteđen nekog od etičkih emanata i supstrata koje Platon svrstava u srednji i donji dio čovjekove psihe. Naprotiv, veoma su rijetki periodi u istoriji Crne Gore, u kojima njeni građani nijesu:

– jedan drugome otimali čeljad i imovinu ili, do istrage čitavih porodica, uzajamno „svetili krv“;

⁸² Radovan Radonjić, *Govorništvo*, CID, Podgorica, 1999, str. 20.

⁸³ Kakav je čovjek sam, takav mu je i govor.

– klevetali jedan drugoga, podmetali jedan drugome, lažno se kleli, obeščašćavali komšije i suplemenike ili pomagali drugima da to (u)čine;

– bili spremni da praznu „titulu“ pretpostave obrazu ili porodičnoj časti i sreći, ili da do mjesta za „gospodarevom trpezom“ dođu preko leševa ne samo najzaslužnijih i najboljih sugrađana ili suplemenika, nego i najbližih krvnih srodnika;

– povodeći se za tuđom pameću i interesima, kretali sa stran-
im vojskama ne samo na druge, nego i na svoju zemlju.

Pomenuti nalaz, naravno, ne znači ni to da se Crna Gora već čvrsto pozicionirala s one strane tranzicionog Rubikona, u smislu:

– da je izbjegla zamke brze i olake zamjene ranijeg društvenog sistema agregatima liberalnog kapitalizma, koji zakonito proizvode socijalnu i političku stratifikaciju društva čije je glavno obilježje stvaranje, na jednoj strani, ogromne mase slabih, osiromašenih i otuđenih od elementarnih prava i sloboda i, na drugoj, uskog sloja materijalno bogatih i politički moćnih, koji vlast nad društvom i državom temelje na pretpostavci da se zakoni tržišta odnose na sve sfere i sadržaje života, u smislu da je sve na prodaju i legitimno sve što se legalno može kupiti;

– da se načinom na koji sada rješava stare i nove socijalno-
ekonomske, političke i druge probleme dovoljno i nepovratno odmakla od onoga što Maksimilijan Robespjer naziva društvenim stanjem „gdje su narodne vrline samo očajna parada, gdje fantom slobode uništva čak i slobodu, gdje zakon blagosilja despotizam, gdje su prava naroda predmet priznate trgovine, gdje se korupcija oslobodila čak i kočnice stidljivosti“;⁸⁴

– da je sporazumima vlasti i opozicije, kakav je ovaj o „vladi izbornog povjerenja“, pronašla formulu za prevladavanje posvemašnje ideološke, političke, vjerske i druge raspolućenosti društva, postala imuna na dejstva lažnih mesija i istinskih privrženika

⁸⁴ *Država i politika*, knj. I, str. 202–203.

autoritarnih ideologija i politika, te „došla glave“ elitama na vlasti kojima je lični interes iznad svakog drugog, a briga za vlastitim lukrativnim partnerstvima sa raznim inostranim mentorima ispred lojalnosti svojoj državi i njenim zakonima.

Taj nalaz, međutim, znači da Crna Gora, svemu uprkos, ono što je najvrijednije iz njene prošlosti – najduže pamti. I da ga – u trenucima kada donosi najvažnije odluke – koristi.

U toj se činjenici, a ne u nekakvom „čudu“ ili „usudu“, nalazi objašnjenje zašto se, čak i u takvoj smuti kakva je bila crnogorska na razmeđu dvaju milenijuma, iz mnoštva zbunjenih, prestrašenih, dezorijentisanih, na razne načine frustriranih i zato spremnih na ćutanje ili olako povodjenje za svakim ko im obeća „bolju alternativu“ od vlastite države, mogao izdvojiti dovoljan broj onih koji su uspjeli da:

- odole iskušenjima Dikensonove filozofeme, da je u „smutnim vremenima uvijek najbolje činiti ono što čini gomila“, a ukoliko postoje dvije gomile – „klicati s onom koja je brojnija“;⁸⁵

- učvrste uvjerenje da ono jedino, što opstanak Crne Gore u svim okolnostima i vremenima čini izvjesnim, jeste nepatvorena snaga njihovog duha, kulture i moralnog poretka;

- na djelu pokažu, da nije lamentiranje nad državom kao takvom, već borba protiv zala u sebi i drugim subjektima koji je čine – jedini put za njeno izbavljenje iz teškoća, uključujući i one vanjske provenijencije.

Na tim osnovama utemeljeni rasplet crnogorske drame prije deset godina, moćna je poruka kako svjetskim (vele)silnicima, tako i domicilnim mizolozima:

- da Crna Gora nije „ničija zemlja“, na koju svi „koji hoće“ imaju jednako pravo, već država domicilnih građana na geografskom prostoru u kome su već u vrijeme njene pojave funkcionisali, u najrazvijenijoj formi, svi najviši oblici i sadržaji onovremenog pravnog, kulturnog, socijalno-ekonomskog i političkog života;

⁸⁵ Radovan Radonjić, *Aporije socijalizma*, Podgorica, 1996, str. 7.

– da Crna Gora nikada – pa ni onda kad se u oblicima i sadržajima svoje društvene organizacije razlikovala od okruženja, ili je usljed uticaja izvana preživljavala teške krize i lomove – nije bila duhovno izmještena iz Evrope, niti dozvolila raznim „pokroviteljima“ i „usrećiteljima“ da je u ime viših „jednovjernih“ i „jednoplemenih“ ciljeva i interesa odvrata od nastojanja da ostane dijelom njene civilizacije;

– da postojanje Crne Gore ne određuju izvanjski činioци i interesi, već prirodni, zakoniti oblici i okviri društvene i državne organizacije ljudi koji žive na njezinu prostoru, te da potrebu za njom, kao slobodnom i nezavisnom zemljom potvrđuje svekoliko njeno historijsko trajanje, u kojemu je stekla i uvijek kad je trebalo pokazala dovoljno vitalnosti i snage da se, s manje ili više teškoća, odupre i spoljnim pritiscima i udarima i unutrašnjim opstrukcijama i destrukcijama;

– da je put kojim se savremena Crna Gora kreće, put moderne evropske države kojoj su samostalnost i suverenost uslov demokratske i ravnopravne saradnje i udruživanja s drugima, a ne prepreka u tome pogledu, te da onim što jeste i kako jeste, što stvara i čime raspolaže, ima uslove da na tome putu istraje;

– da između takvih intencija Crne Gore, s obzirom na karakter i kakvoću njihove utemeljenosti, i faktičkih interesa Evrope, odnosno šire međunarodne zajednice, nema ni formalno ni suštinski ničega nesaglasnog;

– da bi i danas, kao što je to bilo i u vrijeme njenog nastanka, Evropa i svijet bez Crne Gore, takve kakva je, bili i slabiji i siromašniji.

Ujedno, to je dokaz da Crna Gora jedino onda kada je okrenuta vrijednostima na kojima je povijesno opstojala, i time bitno bogatila evropsku političku kulturu, može da koncipira i realizuje politiku svog razvoja – u evroatlantskom integracionom procesu i van njega – koja bi bila, kazano riječima Ernsta Bloha, „jedno moći koje prema mjerilima mogućeg zna što hoće i hoće što može“.⁸⁶

⁸⁶ Ernst Bloch, *Politička mjerenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1979, str. 238